

بررسی عوامل مؤثر در رویکرد اجرایی برنامه‌ریزی فضایی استان قم

مسعود تقوایی^۱، حسن بیک‌محمدی^۲، نادر زالی^۳، میترا کسایی^{۴*}

۱. استاد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده جغرافیا و برنامه‌ریزی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران
۲. دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، پژوهشگاه مهندسی بحران‌های طبیعی شاخص پژوه، اصفهان، ایران
۳. دانشیار شهرسازی، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه گیلان، رشت، ایران
۴. دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای، پژوهشگاه مهندسی بحران‌های طبیعی شاخص پژوه، اصفهان، ایران

پذیرش: ۹۵/۱۰/۰۲

دریافت: ۹۵/۷/۲۴

چکیده

توجه به رویکرد اجرایی آمایش سرزمین در کشور با رویکرد همه سونگر در چارچوب توسعه فضایی در سال‌های اخیر سبب شده که در برنامه‌های توسعه چهارم به بعد، جهت هماهنگی در امور عمرانی و توسعه‌ای بین استانی از دیدگاه آمایش سرزمین، ایجاد نهادهای هماهنگ‌کننده و تعیین وظایف آن‌ها در سطح فرااستانی مورد نظر قرار گیرد. با این مصوبه تکلیف و جایگاه مطالعات آمایشی استان‌های کشور در کلان مناطق مشخص شده و اقدامات منطقه‌ای پس از انجام مطالعات آمایش استان‌ها و توجه به رویکرد اجرایی آن‌ها محقق خواهد شد. براساس منطقه‌بندی آمایشی مصوب هیأت وزیران در سال ۱۳۸۹، جایگاه استان قم در منطقه البرز جنوبی و در کنار استان‌های تهران، البرز، قزوین، زنجان، مرکزی و سمنان قرار گرفته است. استان قم با توجه به موقعیت جغرافیایی خود در مجاورت استان تهران به عنوان یکی از پر تراکم‌ترین استان کشور از یکسو و قرار گرفتن در شمال استان اصفهان، از سوی دیگر می‌تواند هدف مناسبی برای زمینه‌سازی هماهنگی‌های بین استانی کلان منطقه البرز جنوبی یعنی مکانی برای جذب سرمایه‌گذاری‌های متمایل به این مناطق به ویژه تهران باشد. برای نیل به این مقصود عوامل مؤثر در رویکرد اجرایی برنامه‌ریزی فضایی استان قم به عنوان مطالعه موردی مورد بررسی قرار گرفت تا پرسش‌هایی که برای محقق مطرح شده پاسخ داده شود. در این مقاله با به کارگیری تکنیک دلفی برای گردآوری داده‌ها، با روش توصیفی-تحلیلی و از طریق تحلیل ماتریس تأثیرات متقاطع با کمک نرم‌افزار میک‌مک، عوامل کلیدی و اثرگذار در رویکرد اجرای طرح آمایشی استان قم مشخص شد. مهم‌ترین عوامل شناسایی شده عبارتند از: مرکزیت مذهبی-سیاسی قم، همجواری با پایتخت و نیز وجود مناطق کویری که ظرفیت بالایی جهت تبدیل شدن به عوامل کلیدی را داراست، همچنین پارامترها و متغیرهای

مؤثری چون نقش تعاملات بین استانی، وجود منطقه ویژه اقتصادی سلفچگان و جایگاه استان در کریدور ارتباطی شرق به غرب کشور نیز به کمک فنون یادشده شناسایی شدند که با توجه به میزان تأثیرگذاری آن‌ها بر اجرایی‌شدن برنامه‌ریزی فضایی در استان قم، راه‌کارهای مناسب برای رویکرد اجرایی برنامه‌ریزی فضایی استان قم پیشنهاد شد.

واژگان کلیدی: رویکرد اجرایی، برنامه‌ریزی، آمایش سرزمین، استان قم، نرم‌افزار میک‌مک

۱. مقدمه

آمایش سرزمین با اشراف بر توانمندی‌های سرزمین و با نگرش بین بخشی و رویکرد فضایی، جغرافیایی، روابط و زنجیره‌های ماقبل و مابعد را بهتر می‌بیند و اولویت آن را با سایر نقاط سرزمین مشخص می‌سازد و تأثیرات آن را بر الگوی سکونت و سازمان فضایی منطقه مشخص می‌کند. هدف آمایش سرزمین این است که به برنامه‌ریزی، بعدی جدید بدهد که همان نحوه توزیع و سازمان‌یابی انسان‌ها و فعالیت‌ها در سراسر سرزمین ملی است (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، ۱۳۸۰). برای دستیابی به اهداف برنامه‌ریزی فضایی، تصمیم‌گیری‌ها باید با هماهنگی صورت گرفته و دستگاه‌های اجرایی درگیر برای اجرای برنامه‌ریزی‌های فضایی در تمام سطوح با ایفای نقش‌های مشورتی و اجرای قوانین حقوقی مساعدت کنند (عدالت و محیط‌زیست^۱، ۲۰۱۳). سابقه مطالعات در ایران و بررسی ساختار فضایی کشور حکایت از آن دارد که هرچند موضوع بهره‌برداری بهینه از سرزمین، استفاده از قابلیت‌های مناطق مختلف کشور در چارچوب تقسیم کار ملی و تمرکززدایی از مناطق پرتراکم کشور در قالب برنامه‌ریزی آمایش سرزمین همواره یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های برنامه‌ریزان کشور بوده، و براین اساس نیز تهیه طرح‌های آمایشی جهت استفاده بهینه از سرزمین در برنامه‌های توسعه کشور قبل و پس از انقلاب اسلامی مورد تأکید قرار گرفته است، اما برنامه‌ریزی فضایی بر مبنای آمایش و تقسیم کار منطقه‌ای بین نواحی در عمل مورد توجه قرار نگرفته و عملاً بسیاری از امکانات و قابلیت‌ها بی‌استفاده مانده است (صالحی و پوراصغرسنگ‌اچین، ۱۳۸۸: ۱۷۱). با توجه به توزیع بهینه جمعیت و فعالیت به عنوان اصلی‌ترین اهداف آمایش سرزمین، در راستای تمرکززدایی از استان تهران، در این مطالعه استان قم مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد. توجه به این نکته که استان قم با بهره‌گیری از استقرار در همسایگی پایتخت و نزدیکی با آن و پذیرش سرریز برخی از فعالیت‌های متراکم در این منطقه، می‌تواند موجبات توسعه برخی از بخش‌های اقتصادی از جمله صنعت را فراهم کند؛ بنابراین ضرورت اجرای مطالعات آمایش در چنین استانی که از

رهگذر قانون محدودیت استقرار صنایع در شعاع ۱۲۰ کیلومتری تهران از توسعه صنعتی قابل توجهی برخوردار شده دارای اهمیت ویژه‌ای است تا ضمن در نظر داشتن سیاست‌های اجرایی این بخش با در نظر گرفتن تمام ابعاد اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی، توزیع و استقرار فعالیت‌ها در این استان از سازماندهی لازم بهره‌مند شود. در این پژوهش سعی شده ضمن تعیین عوامل مؤثر بر اجرای طرح آمایش یا برنامه‌ریزی فضایی در استان قم، میزان تأثیرگذاری عوامل شناسایی شده بریکدیگر نیز مشخص شده، راه‌کارها و پیشنهاداتی برای اجرای این نوع برنامه‌ریزی در استان ارائه شود.

۲. پیشینه تحقیق

روش‌های نوین برنامه‌ریزی و همکاری فضایی از سال ۱۹۹۶ با برقراری برنامه INTERREG در اتحادیه اروپا آغاز شد و این روش‌ها را به مناطق اروپایی گسترده‌تری تسری داد. در این مناطق سعی بر این بود که همکاری فراملی در توسعه فضایی با ایجاد ساختارهای سازمانی، اداری و مالی به محک زده شود (هوپر^۱، ۲۰۰۲: ۱۳۳-۱۳۷).

رهیافت‌های اروپایی درباره برنامه‌ریزی فضایی در دو سند مهم خلاصه شده است. سند اول موسوم به چشم‌انداز توسعه فضایی اروپا که توسط کمیسیون اروپایی برای کشورهای عضو اتحادیه اروپا تهیه شده است. این سند تا حدی متأثر از برنامه‌های هلندی است و بخش مهمی از آن به موضوع شبکه‌های بزرگ اکولوژیکی و برنامه‌های بازسازی محیط‌زیست و شبکه شهری چند مرکزی اختصاص دارد (سالت^۲ و فولادی^۳، ۲۰۰۰: ۱-۱۰).

از آنجایی که خاستگاه واقعی آمایش قاره اروپاست می‌توان بیان داشت که سیستم به‌کارگرفته‌شده برنامه‌ریزی فضایی در کشورهای آسیایی صاحب تجربه در این زمینه، الهام گرفته از نظام‌های برنامه‌ریزی فضایی کشورهای اروپایی است که با توجه به مقتضیات و چالش‌های اجتماعی، اقتصادی و محیطی و سیستم حکومتی و الگوی حاکم بر هر کشور یا بندرت گرت‌برداری کاملی از یک سیستم کشور اروپایی و یا ترکیبی از رویکردهای مختلف و متعارف آمایشی است. در خصوص موفقیت اجرای برنامه‌ریزی‌های فضایی کشورهای جهان، برای نمونه می‌توان به نظام موفق برنامه‌ریزی فضایی کره جنوبی اشاره کرد که ترکیبی از دو رویکرد برنامه‌ریزی اقتصاد منطقه‌ای و شهرسازی است (توفیق، ۱۳۸۴: ۵۱۶-۵۱۷). مطالعات صورت گرفته در کشور صربستان و مونته‌نگرو نیز در زمینه ساختار برنامه‌ریزی فضایی آن نشان داد با وجود مزایای متعدد این نوع برنامه‌ریزی برای افزایش کارایی فرایندها و اجرایی شدن برنامه‌ریزی نیاز به اصلاح

1. Hooper
2. Salet
3. Faludi

قوانین و بهبود هماهنگی بین بخش‌های اقتصادی است. تجدید نظر در قانون برنامه‌ریزی و توسعه فضایی به طور هم‌زمان یا تغییر قوانین موجود تنظیم فضایی و توسعه کشور مانند قوانین ساخت و ساز و تنظیم حفاظت از محیط‌زیست، میراث فرهنگی و توسعه پایدار نیز از جمله مواردی است که برای تسریع در روند اجرای برنامه‌ریزی باید مورد توجه قرار گیرد (پادگوریکا^۱، ۲۰۰۸: ۲۰۸). کشور هلند نیز برای اجرای برنامه‌ریزی فضایی خود با به‌کارگیری مشارکت و استفاده از یک نهاد هماهنگ‌کننده در پروژه‌های برنامه‌ریزی توسعه و استفاده از مشاوران ذی‌صلاح توانسته است نسبت به کشورهای اروپایی دیگر پیشی بگیرد (گریجن^۲، ۲۰۱۰: ۹۰). در آسیا نمونه دیگری از کشورهای در حال توسعه که پیشرفت قابل توجهی در رابطه با آمایش سرزمین داشته، هندوستان است. کشور هند با جمعیتی بالغ بر یک میلیارد و ۲۰۰ میلیون نفر با توجه به کمبود منابع طبیعی و زمینی در این کشور از دهه پنجاه به برنامه‌ریزی پرداخته و از سال ۲۰۰۷ با تصویب برنامه دهم، برنامه‌ریزی فضایی جدی‌تری پرداخته شده است. یکی از مشکلات هند مانند سایر کشورهای در حال توسعه دسترسی محدود به نقشه‌ها و عکس‌های کاربری اراضی است که در صورت موجود بودن نیز به‌روز نبوده و به همین دلیل نمی‌تواند تغییرات کاربری اراضی را به خوبی نشان دهند (گاتام^۳، ۲۰۰۴: ۱۳). بررسی رویکرد برنامه‌های توسعه منطقه‌ای در چین نیز نشان داد یکپارچگی سرزمینی در سطح خرد، درجه بیشتر اتکای به خود، دخالت بیشتر مردم در فرآیند تصمیم‌گیری در سطوح محلی برنامه‌ریزی، خودمختاری منطقه‌ای بیشتر و مشکلات موجود در فرآیند توسعه توسط نیروهای بین‌المللی مؤثر در توسعه از جمله عوامل مؤثر در رویکرد اجرایی برنامه‌های توسعه منطقه‌ای این کشور بوده است (میسرا^۴ و بوشان^۵، ۱۹۸۱). البته در چین عوامل تأثیرگذار در ایجاد تفاوت‌های منطقه‌ای شامل تفاوت در تولید ناخالص داخلی، درآمد سرانه خانوارها، تفاوت‌های شهری و روستایی شامل درآمد سرانه واقعی خانوار میان جمعیت شهری و روستایی، تفاوت‌های فضایی و دوران‌های بزرگانی، تفاوت در توزیع سرمایه‌گذاری و بازدهی تولید و تفاوت در سرمایه‌های انسانی است (زائو^۶، ۲۰۰۰).

گرچه برنامه‌ریزی در ایران به معنای نوین آن از سال ۱۳۲۷ در ایران آغاز شد، اما بررسی اسناد و سوابق حاکی از این است که پیش از این تاریخ نیز تلاش‌های بسیار زیادی برای توسعه کشور در قالب برنامه‌های عمرانی صورت گرفت، اما به دلایل مختلف، این تلاش‌ها ناکام ماند (تابش، ۱۳۸۳: ۲۵). برخی از کشورهای در حال توسعه مانند ایران با این‌که تلاش‌هایی در این

1. Podgorica
2. Grijzen
3. Gautam
4. Misra
5. Bhooshan
6. Zhao

زمینه انجام داده‌اند، ولی تاکنون توفیقی حاصل نکرده‌اند. درواقع سیاست‌های رفع تفاوت‌های منطقه‌ای در یک نظام تمرکزگرای شدید کارآیی چندان نداشته است (معصومی‌اشکوری، ۱۳۸۲: ۱۲۵).

بیش از دو دهه است که در ایران سیاست‌گزاران، برنامه‌ریزان و صاحب نظران، روش‌های برنامه‌ریزی مانند برنامه‌ریزی منطقه‌ای، فضایی و آمایش سرزمین را مورد عنایت قرار داده‌اند و تلاش دارند با استفاده عملی از روش‌های یاد شده ضمن تأکید بر توان‌ها و منابع طبیعی نواحی جغرافیایی، توسعه‌ای جامع و فراگیر مبتنی بر تعادل منطقه‌ای در زمینه‌های طبیعی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی از طریق استراتژی‌های مطلوب و درون‌زا برقرار سازند (رم‌ضانی، ۱۳۷۶: ۵). نخستین برنامه آمایش سرزمین در ایران پیش از انقلاب (۱۳۵۴) توسط مهندسین مشاورستیران تهیه شد. دامنه مطالعات مهندسین مشاور در ۸ زمینه فضای فیزیکی و جغرافیایی، جمعیت و جامعه، فضای شهری، فضای روستایی، صنعت و معدن، خدمات، راه و ارتباطات و سازمان‌های تصمیم‌گیری برای هدایت، کنترل و تأمین هزینه برنامه‌ها پیش‌بینی شده است، همچنین در قرارداد یاد شده برای بهره‌گیری از نتایج مطالعات مهندسین مشاور در تهیه برنامه ششم عمرانی و ایجاد هماهنگی بین این مطالعات و مطالعات کارشناسان سازمان برنامه صورت گرفته است. نتایج مطالعات مهندسین مشاور در سلسله گزارش‌های سه‌ماهه و در مجموعه سنتز مطالعات در سال‌های انجام مطالعات منتشر شده است (ستیران، ۱۳۵۶: ۱-۱۲)، ولی به مرحله اجرا نرسید. پس از انقلاب اسلامی از سال ۱۳۶۳ تجربه دور دوم آمایش سرزمین با مطالعات طرح پایه آمایش سرزمین اسلامی آغاز شد. در این سال کلیات مطالعات آمایش سرزمین در هیأت دولت تصویب شد و به دنبال آن نتایج مطالعات انجام‌یافته با نام طرح پایه آمایش سرزمین اسلامی ایران توسط دفتر برنامه‌ریزی منطقه‌ای سازمان برنامه منتشر شد. در سال ۱۳۷۵ بار دیگر مطالعات آمایش سرزمین در سازمان آغاز شد. با احتساب مطالعات انجام گرفته در سال‌های پیش از انقلاب توسط مهندسین مشاورستیران، این مطالعات را می‌توان دور سوم مطالعات آمایش سرزمین در کشور به شمار آورد. از سال ۱۳۷۶ مرحله جدید مطالعات آمایش ملی در یک چارچوب جدید و در یک تعامل ملی- منطقه‌ای آغاز شد که بیشتر نگاه تعاملی ملی- استانی برای تهیه و اجرای آن مورد نظر بود که با انحلال سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور در سال ۱۳۸۷ سرنوشتی بهتر از دو تجربه پیشین آمایش سرزمین در کشور نداشت (عظیمی‌بلوریان، ۱۳۸۹: ۱۹۹-۲۱۲).

در ایران مطالعات بسیاری در خصوص بررسی عوامل مؤثر در اجرای مطالعات آمایش سرزمین صورت نگرفته و صرفاً در مقالات متعدد به موضوع موانع فراروی اجرای آمایش سرزمین در ایران پرداخته شده است. لطیفی در مقاله خود نبود تفکر منسجم و نهاده‌ای برای مدیریت

سرزمین در سطوح مدیریتی و نبود طرح و برنامه مصوب با پشتوانه قانونی لازم برای سازماندهی فضا و فقدان نهاد قانونی مسئول برای مدیریت سرزمین و پیگیری اجرای طرح‌های آمایشی و نظارت بر آن را از علل اصلی عدم دستیابی طرح‌های آمایشی به اهداف خود شناسایی کرده است. صالحی و پورا صغر سنگاچین (۱۳۸۸) شرایط طبیعی کشور، قوانین و مقررات، فشارهای سیاسی، فقدان مدل مناسب برای آمایش و نبود تعریف مناسب از منطقه و پایگاه اطلاعات مکانی مشترک و موقعیت قرارگیری ایران در جغرافیای خاورمیانه و تأثیرات متغیرهای برون‌زا را مهم‌ترین موانع فراروی تحقق طرح‌های آمایش سرزمین در کشور می‌دانند.

در پژوهش دیگر موانع اصلی پیش‌روی تحقق برنامه‌های آمایشی در ایران را در ۵۰ سال اخیر، نگرش حاکمیت وقت (۱۳۴۰-۱۳۵۰)، وقوع انقلاب اسلامی (۱۳۵۴-۱۳۵۶)، جنگ هشت ساله (۱۳۶۸-۱۳۶۲)، مشکلات سازندگی پس از جنگ (۱۳۶۸-۱۳۶۷)، شتاب‌زدگی و فراهم نبودن شرایط (۱۳۷۶-۱۳۸۴) و نگرش دولت پیشین (از ۱۳۸۴ تاکنون) دانسته است (شریف‌زادگان و رضوی، ۱۳۸۹: ۹۰). در پژوهش‌های اخیر (۱۳۹۳) نیز عدم تعریف دقیق جایگاه برنامه‌ها و نگاه آمایشی در اسناد قانونی هدایتگر برنامه‌ها و تصمیمات در حوزه مدیریتی، حاکمیت اقتصاد نفتی و اقتصاد رانتیر به‌عنوان مؤلفه اصلی در نهادینه نشدن نگاه منطقه‌ای-فضایی در حوزه ساختاری و سنتی بودن نظام برنامه‌ریزی در پذیرش رویکرد آمایشی را در حوزه محتوایی و عمیق بودن نابرابری‌های منطقه‌ای از جمله مهم‌ترین عوامل در آسیب‌شناسی طرح و برنامه‌های آمایش سرزمین در کشور شناسایی شده است (سرور و خلیجی، ۱۳۹۳).

۳. روش پژوهش

در این تحقیق با ترکیبی از روش‌های توصیفی-تحلیلی و با استفاده از روش اسنادی، پرسش‌نامه و تکنیک‌های دلفی^۱ در مرحله نخست عوامل مؤثر در رویکرد اجرای برنامه‌ریزی آمایشی در استان قم جمع‌بندی می‌شود. در روش دلفی از نظرات ۲۵ تن از استادان صاحب‌نظر در حوزه آمایش و متولیان امر آمایش در استان قم (۱۰ تن دکتری رشته جغرافیا با گرایش‌های مختلف، ۵ تن دکتری رشته برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۳ تن دکتری اقتصاد، ۱ تن دکتری سیستم اطلاعات جغرافیا^۲ و مابقی از صاحب‌نظران و مسئولین امر استان قم) بوده که به دلیل محدودیت تعداد صاحب‌نظران از روش سرشماری استفاده شد. در مرحله دوم با روش ماتریس تأثیر متقاطع در پانل‌های تخصصی و با حضور ۵ تن از صاحب‌نظران و استادان خبره در گرایش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد، مدیریتی، میزان تأثیر عوامل بر یکدیگر مشخص شد؛ سپس برای تحلیل درون داده‌ها و احصای عوامل مؤثر

1. Delphi technique

2. GIS

و کلیدی از نرم افزارهای مناسب مانند میک مک استفاده می شود. نرم افزار میک مک جهت انجام محاسبات پیچیده ماتریس متقاطع طراحی شده است. بدین گونه که ابتدا متغیرها و مؤلفه های مهم در حوزه مورد نظر شناسایی و سپس آن ها را در ماتریسی مانند ماتریس تحلیل اثرات وارد کرده و میزان ارتباط میان این متغیرها با حوزه مربوطه توسط خبرگان تشخیص داده می شود. متغیرهای موجود در سطرها بر متغیرهای موجود در ستون ها تأثیر می گذارد. بدین ترتیب مجموع داده های متغیرهای سطرها، میزان تأثیرگذاری و مجموع داده های متغیرهای ستون ها، میزان تأثیرپذیری را نشان خواهد داد (گودت^۱، ۱۹۹۱: ۶۱). در تحلیل های ماتریس متقاطع با نرم افزار میک مک ۶ مرحله به شرح زیر انجام می شود. این مراحل به ترتیب اولویت به شرح زیر است.

- درک سیستمی و مشاهده پایداری یا عدم پایداری سیستم
- شناسایی تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم متغیرها که از درجه بالایی برخوردار است
- شناسایی عوامل و پیشران های اصلی و استفاده از آن ها در سناریونویسی
- درک کلی از سیستم و پرهیز از تحلیل جزئی
- شناسایی عوامل ناپایدارکننده سیستم (عواملی که باید مدیریت شوند)
- شناسایی محیط به واسطه سنجش تأثیرگذاری (آسان^۲، ۲۰۰۷). پس از احصای خروجی های نرم افزار و بررسی سازگاری ماتریس، متغیرهای به دست آمده با عنوان مؤثرترین عوامل در تحقیق به عنوان پاسخ بهینه قطعی مسأله و مبنایی برای سنجش عملکرد روش های تصمیم گیری چند شاخصه محسوب می شود.

۴. محدوده مورد مطالعه

استان قم در مجاورت کویر مرکزی ایران و در سمت غرب آن با مساحتی معادل ۱۱،۵۲۶ کیلومتر مربع از شمال با استان تهران، شرق با استان سمنان، جنوب با استان اصفهان و غرب با استان مرکزی همسایه است. این استان که حدود ۷٪ وسعت خشکی کشور است از نظر وسعت سی امین استان کشور محسوب شده، پیش از جدا شدن استان البرز از تهران کوچک ترین استان کشور به حساب می آمد. از نظر موقعیت جغرافیایی این استان در ناحیه مرکزی کشور و در جنوب استان تهران واقع شده است. در شرق با استان سمنان، غرب با استان مرکزی و جنوب با استان اصفهان همسایه است. در تقسیمات منطقه ای که از زمان تشکیل استان قم تاکنون با مقاصد متفاوت در کشور انجام شده، این استان معمولاً جزء منطقه مرکزی کشور و به همراه استان تهران

1. Godet
2. Asan

و استان‌های هم‌جوار آن در یک منطقه قرار داشته است. این استان در تقسیمات طرح کالبدی ملی جزء استان‌های منطقه البرز جنوبی مطالعه شده است (گزارش توسعه استان قم، ۱۳۹۳: ۲۲).

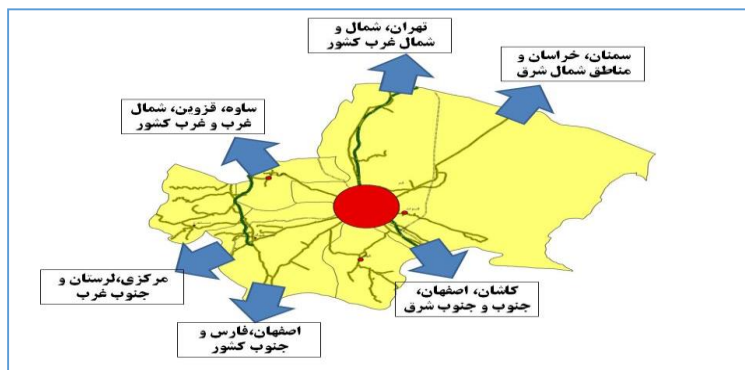
۵. یافته‌های تحقیق

۵-۱- تحلیل وضعیت موجود استان قم

در اسفند ماه سال ۸۹ هیأت وزیران براساس پیشنهاد معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی ریاست جمهوری آیین‌نامه اجرایی ماده ۷۷ قانون برنامه چهارم توسعه را به تصویب رسانید. براساس مفاد این ماده به دولت اجازه داده شده که برای هماهنگی در امور عمرانی و توسعه‌ای بین استانی، نسبت به منطقه‌بندی کشور از دیدگاه آمایش سرزمین و ایجاد نهادهای هماهنگ‌کننده و تعیین وظایف آن‌ها در سطح فرااستانی اقدام کند.

براساس این مصوبه کشور به ۹ کلان منطقه شامل منطقه ساحلی شمال، آذربایجان، زاگرس، خوزستان، فارس، البرز جنوبی، مرکزی، جنوب‌شرقی و خراسان تقسیم می‌شود. با این مصوبه تکلیف و جایگاه آمایشی استان‌های کشور در کلان مناطق مشخص شده و با تشکیل شوراهای آمایشی منطقه‌ای تصریح شده در این مصوبه اقدامات آمایشی فرااستانی با هماهنگی بیشتری به وقوع خواهد پیوست. بر این اساس جایگاه استان قم در منطقه البرز جنوبی و در کنار استان‌های تهران، البرز، قزوین، زنجان، مرکزی و سمنان بوده است.

موقعیت استان قم در کشور و منطقه، قرارگیری آن در حوزه بلافصل تهران و بین دو قطب جمعیت و فعالیت تهران و اصفهان در کنار سایر شرایط طبیعی آن در طول تاریخ تأثیرات شگرفی بر سازمان فضایی استان داشته و موجب پیدایش عملکرد گره‌گاهی و به دنبال آن توسعه شبکه‌های زیربنایی ملی و منطقه‌ای و ارتقای نقش استان و به ویژه شهر قم در برقراری پیوندهای فیزیکی، اقتصادی و اجتماعی ملی و منطقه‌ای شده است. استان قم علاوه بر ویژگی چهارراهی اشاره شده توانسته با بهره‌گیری از استقرار در همسایگی پایتخت و نزدیکی با آن و پذیرش سرریز برخی از فعالیت‌های متراکم در این منطقه، موجبات توسعه برخی از بخش‌های اقتصادی را در این استان فراهم کند. در مجموع بخش عمده‌ای از نقش‌ها و عملکردهای ملی استان قم، ناشی از موقعیت جغرافیایی استان بوده و با توجه به این‌که بخش‌های مزبور در حال حاضر از بخش‌های کلیدی توسعه استان بوده و در آینده نیز می‌تواند به عنوان بخش‌های پیشرو در توسعه استان عمل کند، موقعیت استان به عنوان یک نقطه قوت در این راستا محسوب می‌شود. (شکل ۱)

شکل ۱ جایگاه استان قم در برقراری ارتباطات ملی و منطقه‌ای

منبع ترسیم نگارنده

بخش صنعت یکی از مهم‌ترین این بخش‌هاست. استان قم از رهگذر قانون محدودیت استقرار صنایع در شعاع ۱۲۰ کیلومتری تهران از توسعه صنعتی قابل توجهی برخوردار شده است. مجموعه عواملی که سبب تمرکز فعالیت و جمعیت در شهر قم شده و به دنبال آن سبب ایجاد عدم تعادل در پهنه استان شده است، پیامد تمرکز سایر فعالیت‌های خدماتی نظیر بهداشت و درمان، آموزش، امور فرهنگی و... در شهر قم را به دنبال داشته است. تمرکز شدید فعالیت و جمعیت در شهر قم موجب فشار مضاعف زیست‌محیطی در پهنه دشت قم شده، علاوه بر آلودگی‌های زیست‌محیطی در این پهنه نیز موجب زهکشی منابع سرمایه و منابع طبیعی به سمت دشت قم شده است. انتقال جمعیت از سایر نواحی به این سوی شهر قم نمونه‌ای از این گونه فعالیت‌ها است. به همین دلیل نابرابری‌های اقتصادی شهر قم با سایر نقاط شهری، تفاوت بین جمعیت، شرایط اقتصادی و کارکردهای شهر قم با سایر شهرهای استان بسیار زیاد است (مطالعات آمایش استان قم، ۱۳۹۴)

۵-۲- جمع‌بندی مطالعات اسناد فرادست و مطالعات استانی

با توجه به مطالعات آمایش و اسناد توسعه‌ای استان قم می‌توان عوامل مؤثر در رویکرد اجرایی برنامه‌ریزی فضایی استان قم را به شرح زیر دسته‌بندی کرد. براساس مباحث مطرح شده در بخش مبانی نظری و روش دلفی برای بررسی و تحلیل عوامل مؤثر در رویکرد اجرایی شدن برنامه‌ریزی آمایش سرزمین با تأکید بر کلان منطقه البرز جنوبی، مهم‌ترین متغیرهای مؤثر در اجرای برنامه‌ریزی آمایش سرزمین در استان قم جمع‌بندی گردید. از میان جمیع موارد مطرح شده در دور اول، پس از ترکیب هم‌پوشانی‌ها، حذف موارد بی‌ارتباط و مبهم و انجام اصلاحات

لازم، در نهایت ۲۲ متغیر تأثیرگذار بر اجرای طرح‌های آمایشی در استان استخراج شد. در این مرحله دسته‌بندی عوامل نیز صورت گرفت. تعداد متغیرهای سازمان فضایی ۱۱ مورد، سیاسی و امنیتی ۵ مورد، اداری و مدیریتی ۳ مورد و متغیرهای اقتصادی نیز ۳ مورد بودند. در مرحله بعد با تشکیل پانل‌های تخصصی اثرات متقابل این ۴ دسته متغیر در ماتریس تأثیرات متقاطع برای ورود به نرم‌افزار مورد بررسی قرار می‌گیرد (برای سهولت کار اختصار این متغیرها برای تحلیل مورد استفاده قرار گرفت).

الف - عامل سازمان فضایی

لزوم جامعیت شناخت تمام قلمرو مورد مطالعه در طرح‌های آمایش سرزمین از جمله موانع طبیعی توسعه مانند شکل خاص توپوگرافی، شرایط اقلیمی و...، محدودیت‌های ناشی از منابع آب و خاک از مواردی است که در رویکرد اجرایی آمایش نقش عمده‌ای را ایفا می‌کند و بالعکس آن عدم توجه به این عوامل سبب عدم اجرای بهینه و صحیح مطالعات خواهد شد. آن‌چه پس از شناخت سازمان فضایی منطقه مورد مطالعه باید قرار گیرد توجه به پراکندگی فضاهای توسعه پیش از ایجاد تمرکز مطلوب، هماهنگی در تناسب سرزمین در جهت برخورداری از قابلیت‌ها و امکانات منطقه‌ای، حرکت‌های مکانی جمعیت، میزان سازگاری زیست‌محیطی، گسترش کالبدی سکونت‌گاه‌ها، استفاده بهینه از منابع طبیعی مشترک، استقرار صنایع در شعاع ۱۲۰ کیلومتری تهران، تمرکز جمعیت و فعالیت‌های اقتصادی - خدماتی و زیربنایی، شرایط نامساعد اقلیمی (نازل بودن بارش و بالا بودن تبخیر به‌ویژه در نواحی شمالی و شرقی استان)، جایگاه استان از لحاظ مرکزیت مذهبی و زیارتی منطقه (مرکزیت مهم عقیدتی، سیاسی) نیز اثرات قطب رشد در کلان منطقه البرز جنوبی (تهران و البرز) می‌توانند به عنوان متغیر یا شاخص در عوامل اجرایی شدن آمایش محسوب شوند. در جدول ۱ این عوامل به طور اختصار در دسته سازمان فضایی درج شده‌اند.

ب - عامل سیاسی و امنیتی

قرارگیری استان قم در کلان منطقه البرز جنوبی (منطقه‌بندی آمایشی) و تأثیرپذیری از تهران بزرگ، توزیع ناموزون جمعیت در گستره استان ناشی از شرایط طبیعی و وجود نواحی کویری، بیابانی و شوره‌زارها، جایگاه ویژه استان در زمینه تربیت طلاب و فضایی علوم دینی برای جهان تشیع از طریق حوزه‌های علمیه و اثرات شرایط متغیر جهانی بر این مسئله، تأثیر شرایط سیاسی و امنیتی تهران بزرگ و استان البرز بر استان قم، تأثیر جایگاه مراکز مهم سیاسی منطقه (تهران بزرگ) از جمله عوامل اثرگذار یا تأثیرپذیر بر اجرای آمایش استان قم خواهند داشت. در جدول

۱ این عوامل به اختصار در دسته عوامل سیاسی و امنیتی درج شده است.

ج- عامل اداری و مدیریتی

ساختار اداری- سیاسی متمرکز و بوروکراتیک استان قم، ملاحظات فرمانطقه‌ای و فراملی به دلیل وجود مرکزیت مذهبی و زیارتی شهر قم، لزوم تعاملات بین استانی استان قم با استان‌های همجوار و تهران بزرگ از عوامل مهمی است که در این دسته عوامل در اجرای مطالعات آمایش استان قم مورد بررسی قرار می‌گیرند.

د- عامل اقتصادی

وجود منطقه ویژه اقتصادی سلفچگان با تأسیسات بازرگانی، صنعتی و موقعیت جغرافیایی مناسب (منطقه ویژه اقتصادی)، برخورداری از منابع معدنی قابل توجه و صنایع فرآوری این مواد به ویژه در زمینه مصالح و سنگ‌های ساختمانی، وجود زیرساخت‌ها و شهرک‌های مناسب برای رشد و توسعه و احداث واحدهای تولیدی، لزوم تعامل عملکرد اقتصادی استان در ورای مناطق پیرامونی از عواملی است که در دسته عوامل اقتصادی مؤثر در اجرای آمایش قم مورد توجه قرار گرفته‌اند.

۶. بحث و نتیجه گیری

۶-۱- تحلیل عوامل مؤثر در اجرای مطالعات آمایش سرزمین در استان قم

دسته‌بندی متغیرهای تأثیرگذار در رویکرد اجرایی آمایش سرزمین استان قم در جدول ۱ نشان داده شده است.

جدول ۱. دسته‌بندی متغیرهای تأثیرگذار در رویکرد اجرایی آمایش در استان قم

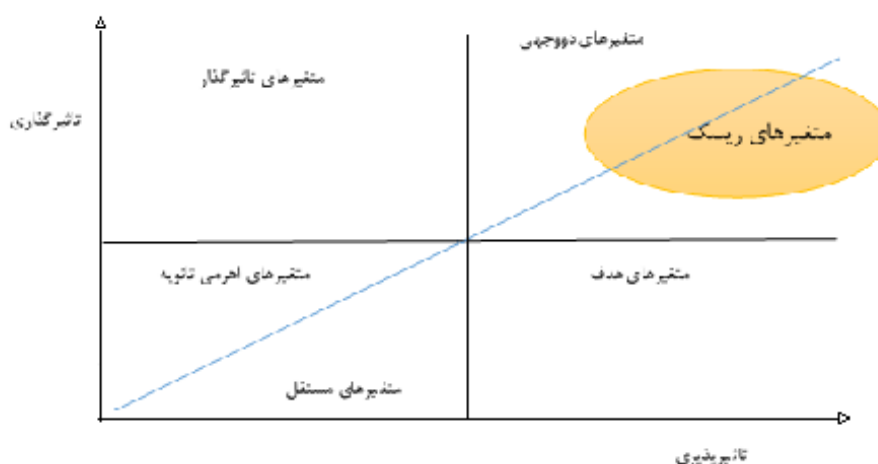
ردیف	موانع اجرایی شدن آمایش	عوامل
۱	پراکندگی فضای توسعه	سازمان فضایی
۲	استفاده از قابلیت سرزمین	
۳	جابه‌جایی مکانی جمعیت	
۴	مسائل زیست‌محیطی	
۵	گسترش کالبدی سکونت‌گاه‌ها	
۶	شعاع استقرار صنایع	
۷	تمرکز جمعیت و فعالیت‌های اقتصادی، خدماتی و زیربنایی	
۸	تنوع اقلیمی	
۹	کریدور ارتباطی شمال به جنوب و شرق به غرب	
۱۰	تقویت و تجهیز شهرهای کوچک و میانی	

۱۱	قطب‌های رشد	
۱۲	منطقه‌بندی (زونینگ)	
۱۳	مناطق کویری	
۱۴	شرایط متغیر جهانی	سیاسی و امنیتی
۱۵	شرایط سیاسی-امنیتی مناطق همجوار	
۱۶	مراکز مهم سیاسی	
۱۷	ساختار اداری-سیاسی متمرکز و بوروکراتیک	
۱۸	ملاحظات فرامنطقه‌ای و فراملی	اداری و مدیریتی
۱۹	تعاملات بین استانی	
۲۰	منطقه ویژه اقتصادی	
۲۱	سرمایه، منابع مالی مورد نیاز طرح‌ها	اقتصادی
۲۲	تعامل عملکرد اقتصادی دروای مناطق پیرامونی	

منبع مطالعات پژوهشگر

پس از انجام دسته‌بندی، ماتریس تأثیرات متقاطع 22×22 را تشکیل داده که در ۴ بخش (سازمان فضایی-سیاسی و امنیتی-اداری و مدیریتی و اقتصادی) تنظیم شده است. پاسخ‌گویان در پانل‌های تخصصی اهمیت هر یک از موارد را از طریق امتیازدهی مشخص می‌کردند تا در نهایت اولویت‌بندی مسائل مشخص شود. در این خصوص ماتریس‌های تهیه شده برای شناسایی اثرات متقابل متغیرها تدارک دیده شده بود. برای هر یک از عناصر ستون این پرسش پرسیده شد که «آیا متغیر سطر I تأثیری مستقیم بر متغیر ستون J دارد یا خیر؟». این ماتریس از نوع شدت‌دار بود. به این معنا که اگر تأثیر متقابل وجود نداشته، در عنصر I، J ماتریس عدد صفر قرار داده می‌شد، اگر تأثیر سطر I بر متغیر سطر J ضعیف بود، در آرایه مربوط به آن عدد ۱ قرار داده می‌شد. چنانچه تأثیر متغیر سطر I بر متغیر سطر J متوسط بود، در آرایه مربوط به آن عدد ۲، و در نهایت اگر این تأثیر شدید بود در آرایه عدد ۳ قرار داده می‌شد. در مرحله بعد این ماتریس در نرم‌افزار میک‌مک تحلیل شد و خروجی کار نشان داد درجه پرشدگی ماتریس ۶۴/۶۷٪ است که نشان می‌دهد عوامل انتخاب شده تأثیر زیاد و پراکنده‌ای بر همدیگر داشته‌اند و در واقع سیستم از وضعیت ناپایداری برخوردار بوده است. از مجموع ۴۸۴ متغیر قابل ارزیابی در این ماتریس، ۱۷۱ رابطه عدد صفر بوده که به این معنی است عوامل بر یکدیگر تأثیر نداشته یا از همدیگر تأثیر نپذیرفته‌اند که این تعداد نزدیک به ۳۵٪ کل حجم ماتریس را به خود اختصاص داده است. از سوی دیگر ماتریس براساس شاخص‌های آماری با ۲ بار چرخش داده‌ای از مطلوبیت و بهینه‌شدگی ۱۰۰٪ برخوردار بوده که حاکی از روایی

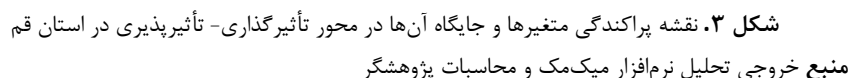
مناسب پرسش نامه و پاسخ های آن است. از احصای خروجی های نرم افزار و بررسی سازگاری ماتریس، متغیرهای به دست آمده مؤثرترین عوامل در تحقیق به عنوان پاسخ بهینه قطعی مسئله و مبنایی برای سنجش عملکرد روش های تصمیم گیری چند شاخصه محسوب می شود. از خروجی ماتریس تأثیرات مستقیم عوامل کلیدی به شرح شکل ۲ استخراج می گردند (گودت^۱، ۲۰۰۳: ۲۲).

شکل ۲. وضعیت و موقعیت متغیرهای ریسک (کلیدی) در تحلیل میک مک

با توجه به شناسایی سیستم به عنوان سیستم ناپایدار، وجود عوامل تأثیرگذار با درجه بالا در منتهی الیه نمودار در سمت شمال غربی کم خواهد بود. چندین عامل در نزدیکی این منطقه نشان داده می شوند که حاکی از توان تأثیرگذاری کلان آنها بر کل سیستم است. این متغیرها عبارتند از: مناطق کویری-مرکزیت مهم سیاسی و مذهبی-شرایط سیاسی، امنیتی مناطق همجوار، این متغیرها که در سمت شمال غربی شکل ۳ دیده می شود؛ مهم ترین بازیگران تأثیرگذار بر رویکرد اجرایی آمایش سرزمین هستند که نقش به مراتب بالایی به ویژه در استان قم ایفا می کنند. مرکزیت مذهبی-سیاسی قم و همجواری با پایتخت و نیز وجود مناطق کویری در این استان دارای تأثیرگذاری بالاست.

1. Godet

八七

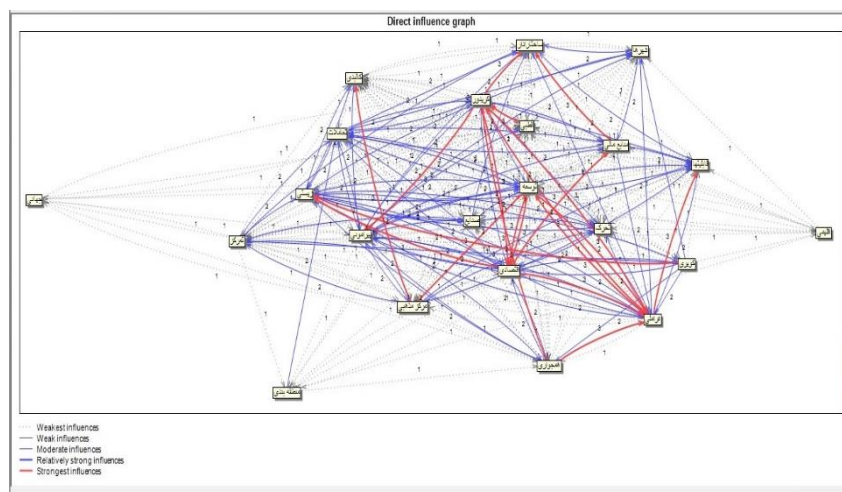

جابه‌جایی مکانی جمعیت، ساختار اداری و تقویت و تجهیز شهرهای کوچک و میانی» وابسته به چگونگی سیاست‌گذاری در بخش‌های دیگر قابل مشاهده است. متغیرهای مستقل دارای تأثیرگذاری و تأثیرپذیری پایینی است و این متغیرها در قسمت جنوب‌غربی نمودار قرار دارند. با توجه به ماهیت ناپایداری سیستم به نظر می‌رسد بخشی از این متغیرها در این قسمت از صفحه دارای ماهیت خروجی سیستم است و باید به نوعی آن‌ها را متغیرهای خروجی مستقل نامید. متغیرهای تنظیمی در نزدیکی مرکز ثقل نمودار قرار دارند. در واقع حالت تنظیمی داشته و بستگی به سیاست‌های دولت در خصوص اهداف توسعه، این متغیرها قابل ارتقاء به متغیرهای تأثیرگذار، متغیرهای تعیین‌کننده و یا متغیرهای هدف و ریسک هستند. در استان قم متغیرهای تنظیمی شامل «قطب‌های رشد و منابع مالی طرح‌ها و شعاع استقرار صنایع» است. با توجه به متغیرهای به‌دست‌آمده از شکل ۳ و با توجه به رتبه‌بندی متغیرها را که از خروجی نرم‌افزار برای تمام متغیرها احصا می‌شود، مؤثرترین عوامل که در رتبه‌های بالاتری قرار دارند مشخص می‌شود. در جدول ۲ این عوامل برای ۶ رتبه بالا درج شده که از خروجی نرم‌افزار میک‌مک حاصل شده است.

جدول ۲. میزان تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم متغیرها و رتبه بندی آن‌ها - استان قم

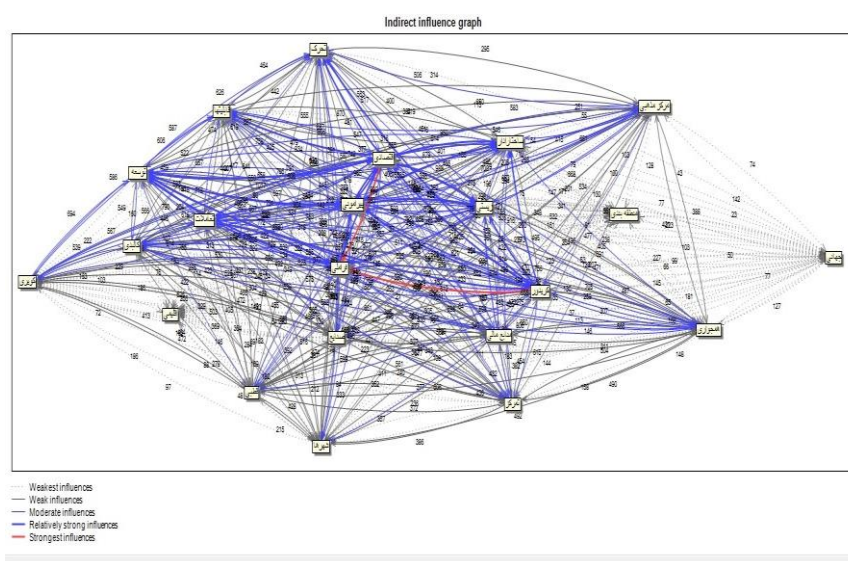
رتبه	عنوان متغیر	میزان تأثیر گذاری مستقیم	عنوان متغیر	میزان تأثیرپذیری مستقیم	عنوان	تأثیرگذاری غیرمستقیم	عنوان متغیر	تأثیرپذیری غیرمستقیم
	تغامل در مناطق پیرامونی	۷۳۷	ملاحظات فراملی	۷۳۷	منطقه ویژه اقتصادی	۷۴۲	ملاحظات فراملی	۷۳۳
۲	منطقه ویژه اقتصادی	۷۱۴	فضاهای توسعه	۷۴۴	قرارگیری در کریدور	۷۶۴	منطقه ویژه اقتصادی	۸۷۴
۳	قرارگیری در کریدور	۱۶۴	مسائل زیست محیطی	۵۴۴	تغامل در مناطق پیرامونی	۸۶۴	فضاهای توسعه	۴۴۴
۴	ملاحظات فراملی	۱۱۴	منطقه ویژه اقتصادی	۵۴۴	ملاحظات فراملی	۶۲۴	مسائل زیست محیطی	۴۴۴
۵	تغاملات بین استانی	۵۹۹	ساختار اداری	۱۲۴	تغاملات	۵۷۲	ساختار اداری	۶۲۹
۵	مسائل زیست محیطی	۵۵۲	جابه جایی مکانی جمعیت	۶۵۹	مسائل زیست محیطی	۵۴۹	تغامل در مناطق پیرامونی	۵۹۱

منبع خروجی نرم افزار میک مک و محاسبات نگارنده

شکل ۴ نقشه روابط مستقیم بین متغیرها- استان قم

منبع خروجی نرم‌افزار میک‌مک

شکل ۵ روابط تأثیرات غیرمستقیم بین متغیرها- استان قم

منبع خروجی نرم‌افزار میک‌مک

در شکل‌های ۴ و ۵ که از خروجی نرم‌افزار میک‌مک احصا شده، روابط مستقیم و غیرمستقیم هریک از عوامل بر یکدیگر مشخص شده است. تأثیرات بسیار قوی با رنگ قرمز و تأثیرات قوی، متوسط و ضعیف با رنگ آبی از پررنگ تا کم‌رنگ مشخص می‌شود. با توجه به میزان تأثیرگذاری از لحاظ عددی (جدول ۲) و چگونگی روابط و تأثیرگذاری مستقیم و غیرمستقیم (شکل ۴ و ۵) اصلی‌ترین عوامل در رویکرد اجرایی برنامه‌ریزی فضایی در استان قم شناسایی می‌شود؛ بنابراین عوامل تأثیرگذار و کلیدی احصا شده در اجرای مطالعات آمایش استان قم شامل توجه به جایگاه فراملی استان قم، عملکرد اقتصادی در ورای مناطق پیرامونی، تعاملات بین استانی، مسائل زیست‌محیطی و توجه به فضاهای توسعه این استان است.

۲-۶- نتیجه‌گیری

با توجه به نتایج تحقیق یعنی «عامل کلیدی جایگاه فراملی قم» به دلیل وجود حرم مطهر حضرت معصومه^س و مسجد جمکران به عنوان دومین مرکز زیارتی کشور و خاستگاه انقلاب اسلامی، وجود حوزه‌های علمیه و حضور علما و مراجع تقلید به منظور تربیت طلاب و فضایل علوم دینی برای جهان تشیع، بهره‌مندی از زمینه‌ها و زیرساخت‌های مناسب فرهنگی و مذهبی، تأثیر بسزایی در اجرای برنامه‌ریزی فضایی استان خواهد داشت.

عامل شناسایی شده دوم یعنی «عملکرد اقتصادی استان در ورای مناطق پیرامونی» به دلیل وجود منطقه ویژه اقتصادی سلفچگان با تأسیسات بازرگانی، صنعتی و موقعیت جغرافیایی مناسب جهت بارانداز تجاری و نگهداری و صادرات کالا در اجرای آمایش استان قم مؤثر خواهد بود.

از سویی وجود مناطق کویری به عنوان یک تهدید یا فرصت (جاذبه‌های کویری و میراث طبیعی جهت توسعه گردشگری) نیز باید در اجرای برنامه‌ریزی‌ها مورد نظر قرار گیرد. تمرکز شدید فعالیت و جمعیت در شهر قم موجب فشار مضاعف زیست‌محیطی در پهنه دشت قم شده، علاوه بر آلودگی‌های زیست‌محیطی در این پهنه، موجب زهکشی منابع سرمایه و منابع طبیعی به سمت دشت قم شده است. انتقال جمعیت از سایر نواحی به این سمت شهر قم نمونه‌ای از این فعالیت‌هاست.

هرچند با توجه به متمرکز بودن مدیریت مناطق آزاد و ویژه، مباحث باز تعریف نقش و وظایف و تدوین قوانین و مقررات جدید برای مدیریت این مناطق بیشتر در سطح ملی رخ می‌دهد، اما استان‌هایی مانند استان قم (با توجه به برخورداری از منطقه ویژه اقتصادی سلفچگان) قطعاً در برقراری پیوندهای اقتصادی فراملی و تسهیل روابط درونی و بیرونی اقتصاد جایگاهی ملی خواهند داشت. علاوه بر ویژگی چهارراهی اشاره شده، استان قم توانسته با بهره‌گیری از استقرار همسایگی پایتخت و نزدیکی با آن و پذیرش سرریز برخی از فعالیت‌های متراکم در این منطقه

موجبات توسعه برخی از بخش‌های اقتصادی را در این استان فراهم کند. در مجموع استان قم با برخورداری از جاذبه‌های مهم گردشگری فرهنگی و تاریخی از یکسو و قابلیت‌های بازرگانی و ترانزیتی (با توجه به موقعیت جغرافیایی و شبکه‌های زیربنایی استان و منطقه ویژه اقتصادی سلفچگان) از سوی دیگر قادر است به عنوان یکی از استان‌های تخصصی اثرگذار در کلان منطقه البرز جنوبی ایفای نقش کند.

۷. پیشنهادات

با توجه به شناخت اصلی‌ترین عوامل در رویکرد اجرای برنامه‌ریزی آمایشی استان قم پیشنهادات زیر در راستای رسیدن به هدف تحقیق ارائه می‌شود.

۱. تقویت و تثبیت نقش بین‌المللی شهر قم به عنوان پایتخت فرهنگی شیعه و ارتقای جایگاه فرهنگی کشور
۲. احداث واحدهای محیط‌زیستی و همچنین استقرار سیستم مدیریت محیط‌زیست
۳. ارتقای عملکرد اقتصادی منطقه ویژه اقتصادی سلفچگان برای برقراری پیوندهای اقتصادی فراملی و تعاملات بین استانی
۴. رفع تنگناهای شبکه‌های زیربنایی موجود و فراهم کردن زمینه‌های حضور و فعالیت هرچه بیشتر بخش خصوصی برای سرمایه‌گذاری در بخش‌های مختلف اقتصادی در این استان
۵. استفاده از موقعیت جغرافیایی استان و تقویت بخش‌های پیشرو در توسعه استان جهت استفاده بهینه از فضاهای توسعه استان در راستای تمرکززدایی از پایتخت

۸. منابع

- تابش، احمد، اندیشه توسعه و برنامه‌ریزی در ایران و چگونگی تشکیل سازمان برنامه، تهران، انتشارات سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، ۱۳۸۳.
- توفیق، فیروز، آمایش سرزمین تجربه جهانی و انطباق آن با وضع ایران، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری، ۱۳۸۴.
- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، مطالعات آمایش سرزمین (سابقه، مفاهیم و شرایط کنونی)، تهران، انتشارات سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۰.
- سرور، رحیم و خلیجی، محمدعلی، «آسیب‌شناسی برنامه‌های آمایش سرزمین در ایران»، اولین همایش ملی رویکردهای نوین آمایش سرزمین در ایران، سم‌نان، دانشگاه سم‌نان، ۱۳۹۳. (<http://www.civilica.com>)
- شریف‌زادگان، محمدحسین و رضوی‌دهکردی، سید امیر (۱۳۸۹)، «ارزیابی فرآیند برنامه‌ریزی آمایش سرزمین در ایران و راهکارهای بهبود آن»، فصل‌نامه علوم محیطی، شماره ۴، صفحات ۸۷-۱۰۰،

۱۳۹۳.

- رضانی، محمدابراهیم، «سنجش توسعه شمال خراسان بر پایه مدل‌های برنامه‌ریزی ناحیه‌ای»، *پایان‌نامه کارشناسی/رشد جغرافیای شهری*، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۶.
- صالحی، اسماعیل و پوراصغر سنگاچین، فرزاد، «تحلیلی بر موانع فراروی آمایش سرزمین در ایران»، *فصل‌نامه راهبرد*، سال هشتم، شماره ۵۲، صفحات ۱۴۹-۱۸۱، ۱۳۸۸.
- عظیمی‌بلوریان، احمد، *مفهوم آمایش سرزمین در برنامه‌ریزی توسعه، خاستگاه‌ها، سیر تکاملی و تجربه ایران*، تهران، چاپخانه غزال، چاپ اول، ۱۳۸۹.
- گزارش توسعه استان قم، امور آمایش و توسعه منطقه‌ای، تهران، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، ۱۳۹۳، منتشر نشده.
- لطیفی، غلامرضا، «نگاهی اجمالی به تعدادی از تئوری‌های مکانی در برنامه‌ریزی منطقه‌ای»، تهران، *کتاب ماه*، شماره ۲۰، ۱۳۸۸.
- مطالعات آمایش استان قم، طرح مطالعاتی مشاورین شرق آیند، کارفرما: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان قم، بخش ۵، (مصوب نشده)، ۱۳۹۴.
- معصومی اشکوری، «تحلیلی بر عدم تعادل‌های منطقه‌ای در ایران»، *رساله دکتری رشته شهرسازی*، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۲.
- مهندسین مشاورستیران، *مطالعات شناسایی نقاط گروهی*، تهران، انتشارات سازمان برنامه و بودجه، ص ۱۴، ۱۳۵۴.

- Tabesh, A., *Thought for Development and Planning in Iran*, Tehran: Organization of Management and Planning Publication, 2004. [in Persian]
- Tofigh, F., *Spatial planning, global experience and adapt it to the situation in Iran*, Tehran: Center of Research in Urban Planning and Architecture of Iran, 2006. [in Persian]
- Organization of Management and Planning, *Spatial Planning: The Concepts, Needs and Experiences*, Tehran: Organization of Management and Planning Publication, 2001. [in Persian]
- Sarvar, R, Khaliji, M.A., "Pathology of Spatial Planning in Iran", Semnan: The First National Conference on New Approaches to Spatial Planning in Iran, Semnan University, 2014. [in Persian]. (<http://www.civilica.com>)
- Sharifzadegan, M. H., Razavi Dehkordi, S. A., "Evaluating the Spatial Planning Process in Iran and Ways to Improve It", *Environmental Sciences Quarterly*, No. 4, pp. 87-100, 2010. [in Persian]
- Ramezani, M. E. "Measuring the Development of North Khorasan Regional Planning Based Models", *Urban Geography Master's thesis*, Tehran University, pp. 5-6, 1997. [in Persian]
- Salehi, E., PoorAsghar Sangachin, F., "Analysis of land preparation constraints in Iran", *Quarterly Strategy*, Eighth year, No. 52, pp. 181-149,

2009. [in Persian]
- Azimi Bolorian, A., and *Development of Spatial Planning: Concepts, its Origins, Evolution and Experience of Iran*, Tehran: Gazelle Publications, First Edition, 2010. [in Persian]
 - Report of the development of Qom, The preparation and Regional Development, Tehran: Management and Planning Organization, 2014. (Unpublished). [in Persian]
 - Latifi, G., *A Brief Look at Some of the Theories in Place in Regional Planning*. Tehran: Book of the Month, 2009. [in Persian]
 - Studies of spatial planning in Qom, *The Company Typically Sharghayand*, Employer: Management and Planning Organization of Qom, Section 5, (not approved), 2015.
 - ESHKEVARI, S. H., "Analysis of Industrial Development and Regional Differences in Iran." Ph.D. Thesis. Faculty of Fine Arts, Tehran University, 2003. [in Persian]
 - Setiran Consulting Engineers. *Studies Identify a Set of Points*. Tehran: Budget and Plan Organization, p. 14, 1975. [in Persian]
 - Asan, S.S and Umut, A., "Qualitative Cross-impact analysis with time consideration", *Technological forecasting and social change*, Vol 74, pp. 627-644, 2007.
 - Budget & Plan Organization, *Spatial Planning: The Concepts, Needs & Experiences*, Regional Planning office, Tehran, 1997.
 - Godet, M., *From AQnticipation to QAction*, UNESCO publishing, Paris, 1991.
 - Godet, A. J. and Meunier, M. F. and Roubelat, F., *Structural Analysis with the MICMAC Method & Actors' Strategy with MACTOR Method*, in Glenn, J. C., 2003.
 - Grijzen. J., "Outsourcing Planning, What do consultants do in regional spatial planning in the Netherlands "Amsterdam University, 2010, ISBN 978 90 5629 619 3 NUR 754.
 - Gautam, N.C. and Raghav wamy. V., *Land use/land Cover and Management in India*, Hyderabad, BSP, 2004.
 - Hooper, A., "The Preparation of the Wales Spatial Plan", *Town and Country Planning Association*, 71, pp.133-137, 2002.
 - Justice and Environment, *Public Participation in Spatial Planning Procedures*, Comparative Study of Six EU Member States, 2013, www.justiceandenvironment.org.
 - Podgorica Ordering Party, "Spatial Plan of Montenegro until 2020", (Montenegroinženjering). Podgorica: Ministry of Economic Development, 2008.

- Salet W, Faludi A., “Three approaches to strategic planning”, in The Revival of Strategic Spatial Planning Eds Salet W, Faludi A (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, *Amsterdam*), pp. 1–10, 2000.
- Misra, R.O. and Bhooshan, B.S., *Rural Development*. Oxford: Oxford University Press, 1981.
- Zhao, Y., “Rural-urban migration in China: the past and present,” in West and Zhao (eds.) *Chinese Rural Labor Flows*, Institute for East Asian Studies, *University of California*, Berkeley, 2000.
- Van Gestet, T. and Faludi. A.,” Towards a European Cohesion Assessment Network”, *Town Planning Review (TPR)*, 76 (1), pp. 81-92, 2005.